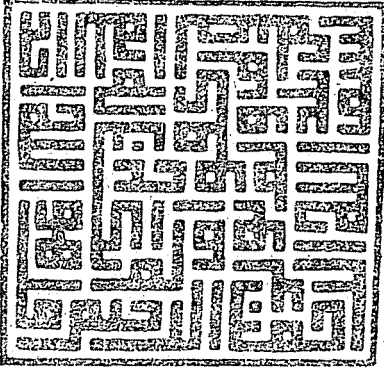

HAZİRAN 1992

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

8. Sayı

Atatürk Üniversitesi Basımevi — ERZURUM, 1988

OSMANLI VESİKALARINDA KULLANILAN KAĞIT, KALEM, MÜ- MÜREKKEP ve NÂMELEKİN TEÇHİZİ

Öğr. Gör. Dr. Ali AKTAN

A. KAĞIT

Osmanlı vesikaları daima çeşitli kalitelerde kağıtlara yazılmış olup, parşömen ve benzerleri hiç kullanılmamıştır. Dolayısıyla, birinci derecede yazı malzemesi olarak kağıdın kafi miktarda temin edilmesi önemli bir meseledir.

15. yüzyılın ilk yarısında Amasya'da, sonlarına doğru ise Bursa'da bir kağıthanenin bulunduğu dair bazı bilgiler mevcuttur. Fakat bu kağıthanelerin faaliyetleri veya ürettikleri kağıtlar hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz¹. Buna karşılık Osmanlıların kağıt ihtiyaçlarını karşılayabilmek için, 15. yüzyıldan itibaren doğudan ve batıdan bol miktarda ve her cinsten kağıt ithal ettiklerini bilmekteyiz. Batıdan gelen kağıtlar filigranlı oldukları halde, doğudan gelenler filigransızdırlar². Bu filigranlar sayesinde doğu ve batı kağıtları birbirlerinden kolayca ayırtedilebilirler.

17. yüzyılda bazı kağıtlarda ay ve alem damgaları görülüyorsa da, bu filigranlar batı kağıt fabrikaları tarafından sürümü kolaylaştırmak için konulmuş olmalıdır³.

Mustafa Âli, 16 asır sonlarında memleketimizde kullanılan doğu menşeli kağıtların isimlerini vererek, kalitelerine göre sıralamakta ve bunların en âdisinin "Şam kağıdı" olduğunu belirtmektedir⁴. Fakat günümüzde, doğu kağıtlarını bir-

(1) Osman Ersoy, "XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Kağıt", Ankara Üniversitesi DTCF yayını, Ankara, 1963., s. 27-28.

(2) A. Süheyl Ünver, "XV. Yüzyılda Türkiye'de Kullanılan Kağıtlar ve Su Damgaları", Belle-ten, TTK Yayını, Ankara, 1962, C. XXVI, Sayı 104, s. 739-740.

(3) Osman Ersoy, a.g.e., s. 20.

(4) "... ve kağıd cinsinde dahî, zinhâr, haşebîye ve Dımışkiye itibar etmeyeler ve kağıdın Semerkandisinden aşığa tenezzül etmeyeler ve kağıd kısmının en alçağı Dımışkîdir ki kadri malumdur. İkinci Devlet-âbâdidir ki herkese mefhumdur. Üçüncü Hatâyîdir. Dördüncü Âdilşâhidir. beşinci Harîrî Semerkandîdir. Altıncı Sultânî Semerkandîdir. Yedinci Hindîdir. Sekizinci Nizâm-şâhidir. Dokuzuncu Kâsım-beğîdir, Onuncu harîrî-Hindîdir ki küçürek kıt'adadır Onbirinci günü-i Tebrizidir ki şeker renktir. İşlemesi Tebrizililere mahsustur. Onikinci muhayyerdir ki ol dahi şeker renktir" (Mustafa Âli, "Menâkıb-i Hünerverân", Yayına hazırlayan: İbnülemin Mahmut Kemal, Matbaa-i Âmire, 1926, s. 11).

birlerinden ayırmaya yarayacak ilmî ölçülere sahip değiliz⁵.

Doğudan kâğıt ithali 16. asırdan itibaren giderek azalmış ve 18. yüzyılda tamamen sona ermiştir⁶. Batıdan gelen kâğıtlar ise, genellikle 18. asra kadar İtalya'dan, sonraları sırasıyla: Fransa, İngiltere ve Almanya'dan ithal edilmişlerdir⁷.

a. Kâğıtların Hazırlanması

Doğudan ve batıdan ithal edilen kâğıtlar işlenmemiş durumda yani ham vaziyette getiriliyordu. Bu kâğıtlar memleketimizde işlendikten sonra, doğudan gelenler daha çok hat sanatında ve kitap istinsahında, batıdan gelenler ise devlet dairelerinde kullanılıyordu⁸.

a₁. Kâğıtların Âharlanması

İthal edilen ham kâğıtlar, ilk haliyle kaba, pürüzlü ve mürekkebi emici vasıfta olduklarından, hem rahat yazı yazılamıyor hem de yazma esnasında yapılacak hataların iz bırakmadan düzeltilmesi imkanı bulunmuyordu. Bu mahzurları giderebilmek için, yumurta akından veya nişastadan elde edilen özel sıvı kağıdın üzerine ince bir tabaka halinde sürülürdü ki buna âhar denilmiştir. Âharlanmış kâğıtlar gölgede kurutulur ve iyice kuruduktan sonra da mührelenirdi⁹.

Âharlı kâğıtlarda mürekkep âhar tabakasından dolayı kağıdın dokularına nüfuz edemez. Bu sayede, yapılan yanlışlıklar ıslak bir pamuk veya sünger parçasıyla iz bırakmadan silinip yerlerine doğruları yazılabilirdi. Böylece hattatlar aynı sayfayı yeniden yazma zahmetinden kurtuldukları gibi, kâğıt israfının da önüne geçilmiş olurdu. Bu meziyetlerinden dolayı hattat ve müzehhibler levhalarda ve kitap istinsahlarında daima âharlı kâğıt kullanmışlardır. Kütüphanelerimizde mevcut elyazması değerli eserlerin kâğıtları da hep âharlıdır. Fakat, yine aynı sebeple silinti ve kazıntılara meydan vermemek için devlet dairelerindeki resmî kayıtlar âharsız kâğıtlara yazılmışlardır.

a₂. Kâğıtların Mührelenmesi

Lügatta "boncuk, deniz böceği kabuğu" gibi manalara gelen mühre âharlı ve âharsız kâğıtların yüzlerindeki pürüzleri gidermek için kullanılan, camdan veya çakmak taşından yapılmış bir âlete alem olmuştur.

(5) Osman Ersoy, a.g.e., s. 16.

(6) Osman Ersoy, a.g.e., s. 18.

(7) Osman Ersoy, a.g.e., s. 22 ve 24.

(8) A. Süheyl Ünver, a.g.m., s. 741.

(9) Âhar yapma usûlleri hakkında geniş bilgi için bak.: Nefes Zade İbrahim, "Gülzârı Savab", Yayına hazırlayan: Kilisli Muallim Rifat, Güzel Sanatlar Akademisi Yayını, İstanbul, 1938, s. 75-84; M. Bedreddin Yazır, "Medeniyet Âleminde Yazı ve İslam Medeniyetinde Kalem Güzeli", DİB Yayını, Ankara, 1974, C. II, s. 198-201; Muhiddin Serin, "Hat San'atımız", Kubbealti Neşriyatı, İstanbul, 1982, s. 100-101.

Mührelenecek olan kağıt "pesterek" denilen tahtanın¹⁰ üzerine konur ve mührenin hareketini kolaylaştırmak için kuru sabun sürülmüş bir çuha, kağıt üzerinde gezdirilir. Daha sonra mührü kağıt üzerine bastırılarak ileri geri hareket ettirilir. Bu işlem, kağıdın tek veya çift yüzüne tatbik edilebilir. Böylece kağıdın yüzleri düzleşir ve parlaklık kazanır. Ancak, pürüzler yalnız tazyikle düzeltilmiş olduğu için yazıldığı vakit mürekkep kağıdın dokularına nüfuz edebilir.

Devlet dairelerindeki resmî kütüklerde, kayıt ve tahrir defterlerinde mühreli kağıtlar kullanılır. Çünkü mühreli kağıtlar mürekebi emdiklerinden silinti ve kazıntı yapmaya elverişli değildir. Yapılacak olsa mutlaka izi kalır. Bu sayede resmî kayıtlarda tahrif yapılamamıştır¹¹.

b. Belgelerin Dış Görünüşleri

b₁. Kağıtların Cinsi

Osmanlı devlet idaresinde iki cins kağıt kullanılmıştır. Bunlardan birincisi sarı renkte olup kolay kırılıp çabuk tiftiklendiği için dayanıksızdır. İkincisi ise sık dokunuşlu beyaz renkte sert ve kalın bir kağıttır. Divân-ı Hümâyün Kalemünde yazılan, memleketin iç işleriyle ilgili ferman ve beratlar çok zaman muhtevalarının azlığı dolayısıyla küçük boy beyaz kağıtlara yazılırdı. Buna karşılık yabancı hükümdarlara yazılan nâmelerde, büyük boyda oldukları için sarı kağıt kullanılmıştır¹².

Batılı araştırmacılar, İslâm Dininin insanları hem dinî hem de hukûkî yön- den müslim ve gayr-i müslim diye ikiye ayırdığını, Osmanlıların da dinlerinin bu ayırımını her alanda uyguladıklarını yazmaktadırlar. Yine onlara göre bu ayırım müslüman ve hıristiyan hükümdarlara gönderilen nâmelerin kağıtlarında bile kendini göstermektedir¹³. Mesela, 1720 yıllarında büyük boy İstanbul kağıdı Rus Çarı ve Başvekiline, Lehistan Krallığı Başhatmanına, Fransa Kralı ve Başvekiline ve diğer hıristiyan kırıllarıyla devlet adamlarına gönderilen nâmeler için kullanılıyordu. Buna karşılık Afganistan Hanına, İran Şahı ve Şehzadesine, Dağıstan Hâkimine, Buhâra Hanı ve Fas Padişahına, kısaca bütün müslüman

(10) Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, "Tuhe-i Hattâtin", Yayına hazırlayan: İbnül Emin Mahmut Kemal, TTE Külliyyatı, İstanbul, 1928, s. 606.

(11) A. Süheyl Ünver, a.g.m., s. 742.

(12) Ludwig Fekete, "Einführung In Die Osmanisch-Türkisch Diplomatie der Türkischen Botmassigkeit in Ungarn", Budapes t, 1926, s.X; J. Reychman, A. Zajackowski, "Handbook of Ottoman Turkish Diplomats", Paris, 1968, s. 105; M. Tayyib Gökbiçgin, "Osmanlı İmparatorluğu Medeniyet Tarihi Çerçevesinde Osmanlı Paleografya ve Diplomatie İlimi", İÜEF Yayını, İstanbul, 1979, s. 23.

(13) Ludwig Fekete, a.g.e., s. XI; Mihail Guboğlu, "Paleografia și Diplomatica Turco-Osmana" Bükreş, 1958, s. 342; F. Babinger'den naklen: Osman Ersoy, a.g.e., s. 20.

hükümdarlarla, istisnâ olarak bazan Rus Çarına gönderilen nâmeler âbâdi kağıda yazılıyordu¹⁴.

Kanatımıza göre bu hüküm eksik bir araştırmanın ürünüdür. Çünkü bu konuda kesin bir hüküm verebilmek için, ya doğu ve batı arşivlerindeki Osmanlı belgeleri ayrı ayrı incelenmeli veya söz konusu devirlerde yazılmış güvenilir eserlerden kaynaklar gösterilmelidir.

Biz bu konudaki fikirlerimizi bulduğumuz bilgilerin ışığı altında açıklamaya çalışacağız.

Gerçekten 19. yüzyıl başlarında İran Şahına ve Şehzadesine gönderilen nâme-i hümayunların âbâdi kağıda yazıldıklarına dair kayıtlara rastlıyoruz¹⁵. Buhâra Hanına gönderilen H. 1233/M. 1817 tarihli nâme suretinin yanında "...Buhâra Hâkimi câniblerine irsâl olunan nâme-i hümayûnun sûret-i techizi kuyûdâtta bulunamamış ise de, vech-i münâsibetle tanzîmi irâde buyrulmaktan nâşi üç tabaka sultânî âbâdiye, celf hat ve midâd-ı siyâh ile yazdırılıb, üzerine altın tuğrâ-yı garrâ-yı şâhâne keşide birle, İran Şâhına yazılan nâme-i hümayûndan dúnca tezhîb ettirilmiş..."¹⁶ kaydı vardır. Bu kayıttan anlaşıldığına göre: Buhâra Hanına gönderilecek nâmenin techiz şekli kayıtlarda bulunamamış ve kıyas yoluyla yapılmıştır. Şah'a gönderilen nâmelere nazaran tezhîbin daha az olması Han'ın Osmanlı Devleti nezdindeki itibarının derecesiyle ilgili olmalıdır. Ama, âbâdi kağıdın seçilmesinde ölçü acaba Han'ın müslüman olması mıdır, yoksa başka bir kıstas mı vardır? Yukarıdaki kayıttan bu konuda hüküm çıkarmak mümkün görünmüyor.

18. asır ortalarında, Osmanlı sadrazamlarının Fransa ve Danimarka krallarına gönderdikleri mektuplar büyük boy âbâdi kağıda, başvekillerine ise İstanbul kağıdına yazılıyordu¹⁷. Aynı yıllarda Fas Hâkimi için de büyük boy âbâdi kağıt kullanılıyordu¹⁸. Sadrazamların mektupları bazı ufak farklılıkların dışında nâme-i hümayunlara benzedikleri için, kağıt bakımından bize delil olabilirler.

Nihayet 19. yüzyıl başlarında Açıkbaş Meliki (Gürcü Prensi)'ne verilen nişân-ı hümayun suretinin yanında bulunan bir kayıt, batılı araştırmacıların bu konudaki görüşlerinde hataya düştüklerini açıkça ortaya koymaktadır.

Şöyle ki: Açıkbaş Meliki Salamon'un ölümü üzerine, yerine başka birisinin tayin edilmesiyle ilgili Cemaziyelevvel 1230/Nisan 1814 tarihli nişân suretinin yanındaki bu kayıta "iş bu nişân-ı hümayûn; iki tabaka sultânî âbâdi

(14) Ludwig Fekete, a.g.e., s. XI; M. Tayyib Gökbilgin, a.g.e., s. 24.

(15) İBA, Nâme-i Hümayun Defteri, No: 10, s. 104, 231 ve 233.

(16) İBA, Nâme-i Hümayun Defteri, No: 10, s. 227.

(17) TSMK'de H. 1057 numaralı mecmua, v. 31 b-34a.

(18) TSMK'de H. 1057 numaralı mecmua, v. 18b.

kağıdın nısfına, nişân-ı âlf-şân keşide kılındıktan sonra, celi hat ve bir satrı siyah mürekkebe ile tahrir olunmuştur"¹⁹ denilmektedir.

Bu bilgilerden şu sonucu çıkarmak mümkündür. Siyâsi yazışmalarda âbâdi ve İstanbulî kağıdın seçiminde, müslüman veya hıristiyan olmaktan ziyade kral veya başvekil olmak gibi protokol ile ilgili hususlar etkili olmuştur. Dolayısıyla, batılların bu konudaki kanaatlarına katılmıyoruz. Şüphesiz nâmelerde müslüman ve hıristiyan ayırımının yapıldığı yerler vardır. Fakat bu ayırım herhalde kağıtlarda yapılmamıştır. Eğer bir müddet için müslim ve gayr-i müslim ayırımı yapılmışsa bile "bu ayırımı kağıtlarda her zaman uyulmamıştır.

b2. Belgelerin Ebadi ve Metnin Kâğıt Üzerindeki Konumu

Belgelerin büyüklükleri önemlerine göre değişmektedir. İç işleriyle ilgili فرمان ve beratların, muhtevalarının azlığı dolayısıyla küçük boy kağıtlara yazıldığını söylemiştik. Önceleri bu tür belgelerin enleri yaklaşık olarak 20, boyları da 40 cm. kadardı²⁰. 18. asırdan itibaren bu ebad biraz daha büyümüş ve beş altı satırlık beratlar bile çoğu zaman 45x60 cm.'lik büyük kağıtlara yazılmıştır. Yabancı hükümdarlara gönderilen nâmeler için ise belirli bir ölçü vermeye imkan yoktur. Çünkü çok değişik ölçüler kullanılmıştır. Eni bir metreyi bulan bazı nâmelerin boyları da bir kaç metre olabiliyordu²¹.

Padişaha, sadrazama ve diğer devlet adamlarına ait belgelerin sağ tarafında, yukarıdan aşağıya "kenar" denilen 5-10 santimlik boş bir yer vardır. Bu boşluğun sağda bırakılması, Arap yazısının sağdan sola doğru yazılmasıyla açıklanabilir. Satır başları bu kenardan başlar ve genel olarak kağıdın sonuna kadar devam ederdi. Metinler kağıdın bir yüzüne yazılır diğer yüzü boş bırakılırdı. İstisnai olarak arka yüzüne geçilecek olursa kenara riayet edimezdi²².

Padişaha ait vesikaların asıllarında kenar daima boş bırakılır, suretlerinde ise aynı yere "kadı"nın tasdik ibaresi yazılırdı. Yine aynı yerde, vezirlere ait belgelerde, vezirlerin pençe ve mühürleri, Bâb-ı Âlf'ye sunulan arzuhallerde resmî açıklamalar (derkenar) bulunurdu.

(19) İBA 'Name-i Hümâyün Defteri, No: 10, s. 189.

(20) Cengiz Orhonlu, "Osmanlı Tarihine Aid Belgeler, Telhisler (1597-1607)", İÜEF Yayını, İstanbul, 1970, s. XIV. Tabii bunun istisnaları da vardır. Mesela Fatih Sultan Mehmet'in Uzun Hasan'a karşı kazandığı zafer hakkında 5 Rebiülahir 878/3 Ağustos 1473 tarihinde Anadolu'nun ileri gelenlerine hitaben Uygur ve Arap harfleriyle yazılan yarlığının boyu 710.5 cm. olup, uzunlukları 43,5-54 ve genişlikleri 21-24 cm. arasında değişen onbeş ayrı kağıdın birleştirilmesiyle meydana gelmiştir Reşit Rahmeti Arat, "Fatih Sultan Mehmet'in Yarlığı", TM, İstanbul, 1939, C. IV, s. 285-286).

(21) Ludwig Fekete, a.g.e., s. XII; Mihail Guboğlu, a.g.e., s. 342; Cengiz Orhonlu, a.g.e., s. XIV.

(22) Mihail Guboğlu, a.g.e., s. 343.

Kağıdın en üstüne davet formülü yazılır ve bununla metin arasında, kağıdın ebadına göre değişen bir boşluk bırakılırdı. Bu boşluğun, aslında, muhataba saygı manası taşıdığından, muhatabın rütbe ve derecesine göre değiştiği tahmin edilmektedir. Buna göre aynı seviyedeki kimseler, yazışmalarda birbirlerine kağıdın ortasından yazmaya başlıyorlardı. Küçük derecedekilere kağıdın ortasının biraz yukarısından, üst derecedekilere ise biraz altından başlanırdı. Hatta kağıdın üçte ikisinin boş bırakıldığı olurdu²³. Fakat buna bütün belgelerde riayet edilmediği anlaşılmaktadır. Mesela padişaha arzedilen bazı telhislerin kağıdın ilk yarısından başladığı görülmektedir. "Şevketlû, mehâbetlû, kudretlû veliyi ni'metim efendim pâdişâhım" şeklinde bir hitapla başlayan bu telhislerde "pâdişâhım" kelimesi saygı nişânesi olarak, kağıdın sol üst köşesine, diğer kelimelerden ayrı olarak yazılırdı²⁴.

Satırlar arasındaki mesafeler, padişaha ait vesikalarda geniş tutulmuştur. Buna karşılık harfler birbirlerine yaklaştırılmış, hatta biri diğerinin üstüne bindirilmek suretiyle, normal yazıda birkaç satır tutacak olan kelimeler bir tek satıra sığdırılmıştır. Başlarda yatay ve kendi aralarında paralel olan satırlar, satır sonlarında yukarıya doğru kıvrılarak yükselmekte ve adeta birbirleriyle bitişmektedirler. Ayrıca son kelimenin son harfi, ya asıl şeklinin bozulması bahasına aşağıya doğru bir kuyruk gibi uzatılıyor veya bunun yerine, kuyruğu hayli uzatılmış fazladan bir "H" harfi yazılıyordu.

Satır sonlarında, kelimelerin yukarıya doğru yazılmasından üç yönden fayda beklenilmiş olabileceğini düşünürüz:

1. Bu şekilde bir satıra, düz satırlara nazaran daha çok kelime yazılabileceği için yerden tasarruf etmek,
2. Baştan sona kadar, düz bir satıra yazılmış yazılardaki yeknasaklığı gidererek, belgeye daha hoş bir görünüş kazandırmak,
3. Satır sonlarını birbirlerine yaklaştırmak veya birleştirmek suretiyle, satıra sonradan başka kelimelerin eklenmesi ihtimalinin önüne geçmek.

Bu üç sebepten birincisine pek ihtimal vermiyoruz. Çünkü gaye yerden tasarruf etmek olsaydı, satır aralarındaki mesafeler geniş tutulmazdı. İkincisini sanat, üçüncüsünü ise ilim bakımından daha akla yatkın buluyoruz.

c. Belgelerin Dili

Osmanlı belgelerinin temel özelliği Türkçe yazılmış olmalarıdır. 17. yüzyıl sonlarına kadar hemen hemen Türkçe karakterini muhafaza etmişlerdir. Ancak

(23) Mihail Guboğlu, a.g.e., s. 343; M. Tayyib Gökbilgin; a.g.e., s. 26-27.

(24) İBA, Hatt-ı Hümâyün Tasnifi, No: 24734.

o tarihten sonra dil yavaş yavaş ağıdalaşmış ve belgelerde çoğunlukla Arapça ve Farsça unsurlar yer almaya başlamıştır. Dil ve ifade bakımından Osmanlıca diyebileceğimiz bu ifade şekli 18. asır sonlarında had safhaya varmıştır²⁵.

Hıristiyan hükümdarlara yazılan nâmelerin çoğunun dili Türkçedir. Fakat yabancı dillerle yazılmış olanları da vardır. Belki de doğrudan doğruya ilişki kurabilmek için ilgili bölgelerin dilleri kullanılmıştır. Bu cümleden olarak Avrupalılara gönderilen bazı nâmeler Gregce, Slavca, Sırpça, Macarca, İtalyanca, Rusça ve Lehçe yazılmışlardır. Yabancı dillerle yazılan bu nâmeler ekseriya kendi alfabeleriyle yazıldıkları gibi Arap harfleriyle yazılanları da vardır²⁶. Fakat hangi dille yazılmış olurlarsa olsunlar, bunlara Türkçe belgelerde olduğu gibi tuğra veya pençe çekilmiştir.

Araplara ve Farslara gönderilen nâmeler, çok zaman Arapça ve Farsça, bazan da Türkçe yazılmışlardır.

B. KALEM

Müslüman şarkın ilk devirlerinde muhtelif materyallerden ve hatta deve kemiğinden yapılmış kalemler vardı²⁷. Kalem kelimesi lügatta, diğer anlamlarının yanısıra "kamuş" anlamına da gelmektedir. Kamuşlar yazı aracı olarak kullanılmaya başlanınca, önce kamuş sonra kendisiyle yazı yazılan her türlü âlete kalem adı verilmiştir.

Osmanlılardan önce, kamuş kalemin kullanılması iyice yaygınlaşmış olduğundan, Osmanlılar her türlü kitap, defter ve vesikalarını kamuş kalemle yazmışlardır. Bu kamuşlar memleketimize İran, Irak ve Hindistan'dan getiriliyordu. Ancak tabii haliyle yazıya pek elverişli olmadıklarından gübre içinde bir müddet yatırıldıktan sonra kullanılıyordu²⁸.

Kalemin yontulması ve kesilmesi de tecrübe ve dikkat isteyen bir işti. Kalem, önce yontulur sonra ucu yarılmak suretiyle iki kısma ayrılırdı. Daha sonra, istenilen incelik verilinceye kadar tekrar yontulur ve uç eğri olarak kesilirdi. Kesilmiş olan kalemin ucundaki eğri kısma kalem ağzı, bunun kısa tarafına ünsî, uzun tarafına da vahşî adı verilmiştir.

Kalemin kesilmesi, yazılacak olan yazının çeşidine göre değişmektedir. Eğer kalem aklâm-ı sittede (sülüs, nesih, muhakkak, reyhâni, tevki' ve rikâ'

(25) Cengiz Orhonlu, a.g.e., s. XIV-XV.

(26) Ludwig Fekete, a.g.e., s. XIII-XIV; J. Reyhman, A. Zajackowski, a.g.e., s. 116-117; M. Tayib Gökbilgin a.g.e., s. 28-29.

(27) J. Reyhman, A. zajackowski, a.g.e., s. 106.

(28) Nefes Zade İbrahim, a.g.e., s. 101, dipnot 1, ; M. Bedreddin Yazır, a.g.e., C.II, s. 166.

adı verilen yazı çeşitleri) kullanılacaksa vahşî kısmı ünsî kısmın iki misli yapılırdı. Dîvânî ve kırmasında ise, tam tersine ünsî kısım vahşî tarafın iki katı olmalıdır²⁹.

Hattatlarımız, diğer önemli bir yazı malzemesi olarak, gerek kalemlerini layıkıyla açabilmek, gerek yazıda yaptıkları hataları tashih edebilmek için çeşitli kalemtraşlar kullanmışlardır³⁰.

C. MÜREKKEP

Müslümanlar, önemli bir yazı malzemesi olan mürekkebe gereken önemi vermişler ve özellikle Osmanlılar, mürekkepçiliği bir sanat haline getirmişlerdir. Kitapların ve vesikaların yazılmasında çoğunlukla is, su ve Arap zamkından elde edilen siyah mürekkep kullanılmıştır³¹. Bu mürekkeple yazılmış olan eserler, asırlar geçmesine rağmen hala rengini ve parlaklığını kaybetmemiştir.

Ferman ve beratlar, genellikle baştan sona kadar, siyah mürekkeple yazıldıkları gibi, bir satır siyah ve bir satır renkli mürekkeple, münavebeli olarak yazılanları da vardır. Tuğralar bazan renkli mürekkeple çizilmiş ve özellikle 16. yüzyıl başlarından itibaren tezhipli tuğralarda pek çok renk bir arada kullanılmıştır. ³² Son devirlerde verilen beratlarda ise, berat yazmaya mahsus kağıtlara tuğra ve nişan cümlesi önceden matbaada yaldızlı olarak basılıyordu.

Yabancı hükümdarlara gönderilen nâmelerde ise, siyah mürekkepten başka diğer mürekkepler de kullanılmıştır. Ancak, altın mürekkep, kırmızı, yeşil, mavi, beyaz ve benzeri renkte mürekkeplerle daha ziyade nâmelerin tuğraları süsleniyor; dâvet, elkâb ve mahall-i tahrîr formülleri yazılıyordu. Padişaha ait belgelerin çoğu siyah mürekkeple yazılsa bile, henüz mürekkebi kurumadan üzerine altın tozu serpilmek suretiyle güzel ve parlak görünmesi temin ediliyordu³³.

Resmî kayıt defterlerinde ve diğer elyazması eserlerde, konu başlıklarıyla dikkat çekilmek istenilen yerler renkli mürekkeple yazılmıştır.

D. NÂMELERİN TEÇHİZİ

Yabancı devletlere gönderilen nâmeler daimi surette dîvânî yazıyla yazılıyordu. Eğer bir nâme doğu devletlerinden birine gidecekse adeta rekabet havasıyla,

(29) Mustafa Âli, a.g.e., s. 10; M. Bedreddin Yazır, a.g.e., C. II, s. 172; Muhiddin Serin, a.g.e., s. 93.

(30) Kalemtraşlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk: Hülya Tuncay, "Topkapı Sarayı Müzesi Kalemtraşları", Türk Etnoğrafya Dergisi, TTK Basımevi, Ankara, 1974 s. 77-95.

(31) Siyah ve renkli mürekkeplerin nasıl imal edildiği hakkında ayrıntılı bilgi için bak: Nefes Zade İbrahim, a.g.e., s. 93-100; M. Bedreddin Yazır, a.g.e., C.II, s. 180-187.

(32) Fuat Bayramoğlu, "Tezhibli ve Padişah Onaylı Fermanlar", Kültür ve Sanat, Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1976, Sayı 4, s. 34.

(33) Mihail Guboğlu, a.g.e., s. 343.

yazının daha güzel olmasına dikkat edilirdi. Buna, özellikle kendisi de bir hattat olan III. Ahmet devrinde riayet edilmekteydi³⁴.

Nâmeler, yazıldıktan sonra nâme kesesine yerleştirilir; daha sonra bu keseye kozak veya kozalak denilen altın, gümüş veya kemikten yapılmış, yassı ve yuvarlak bir kutu raptedilirdi. Bu kutunun üstüne mum dökülerek mühürlenir, böylece nâmenin başkası tarafından, açılmasına imkan bırakılmazdı. Nâmelerin kağıtlarının eni ve boyu, tezyinatı, bağlanan kozaklar, gönderildikleri kişilerin mevki ve derçelerine göre değişirdi.

16. yüzyılın son yarısı ile 17. asır ortalarında, hıristiyan hükümdarlara gönderilen nâmelerin teşhizi şöyledir: Nemçe imparatoru, İspanya, Fransa, Leh ve Porketiz krallarına, Rus Çarına ve Venedik Dojuna gönderilen nâmelerin tuğraları altın yaldızlı olurdu. Ayrıca nâme keseleri, serâser denilen altın veya gümüş telli kumaştan yapılırdı ve altın kozak bağlanırdı³⁵. Meselâ H. 962/M. 1555'te Fransa kralına gönderilen nâme-i hümâyün altın kozaklı serâser keseye konmuştur³⁶. İngiliz Kraliçesi Elizabeth'e ilk defa yazılan nâmeye gümüş kozak bağlanmıştı. Fakat daha sonra bu nâmeler de diğerleri gibi altın kozakla gönderilmiştir. Erdel kralına önceleri atlas kese ve gümüş kozakla nâme gönderilirken 1572'de bu nâmelerin gümüş kozaklı kızıl atlas keseyle gönderilmesi emredilmişti³⁷.

Mekke şerifine, Fas hükümdarına ve Kırım hanına gönderilen nâmeler, altın tuğra çekildikten sonra, yeşil atlas keseye konulur ve altın kozak takılırdı. Bunlara, veziriazam tarafından yazılan nâmeler ise yeşil atlas kese ve gümüş kozakla gönderilirdi³⁸. H. 1199/M. 1784 tarihli bir buyruğuda Fas hâkimine ve Mekke şerifine gidecek nâmeler için yeşil atlas kese ve beyaz ipekten yapılmış nâme keseleri istenmektedir³⁹. Mekke şerifine giden H. 1288/M. 1813 tarihli nâme suretinin yanındaki bir kayıta da bu nâmelerin yeşil atlas kese ve kırmızı yaşmak ve altın kozakla techiz edilegelmekte olduğu bildirilmektedir⁴⁰.

(34) İ. Hakkı Uzunçarşılı, 'Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı', TTK Yayını, Ankara, 1945, s. 295.

(35) İ. Hakkı, Uzunçarşılı, "Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı," s. 293.

(36) "Münşeât-ı Siyâsiyye", TSMK'de R. 1942 numaralı mecmua, v. 143b.

(37) İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı" s. 293-294.

(38) İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı", s.294. Tatar Hanı Mehmet Gerey Han'a yazılan H. 985/M.1578 tarihli nâme-i hümâyün, kırmızı atlas kese içine konulup, gümüş kozakla bağlanmıştı (M. Fahrettin Kırzioğlu, "Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi", AÜEF Yayını, Ankara, 1976, s. 425.) Buna göre yukarıdaki mütalanının bütün devirler için geçerli olmadığı, bu konudaki kuralların sonraki devirlerde tamamlandığı anlaşılmaktadır.

(39) İBA, Cevdet, Dâhiliye, No: 3901.

(40) İBA, Nâme-i Hümâyün Defteri, No: 10, s. 161.

H. 1250/M. 1834'te Fas Hâkimi Hişam'a gönderilen nâme ise beyaz ipek keseli ve altın kozaklı idi 41.

18. yüzyılda, İran şahına gönderilen nâmeler de altın kozaklı idi. Ancak şeyhülislam, imam-ı evvel (Hünkar imamı) ve reis efendi tarafından yazılan mektupların kozakları kemikten yapılmıştı. H. 1149/M. 1736-7'de Acem Şahı Nâdir ile yapılan anlaşmada, nâme-i hümayun ve diğer mektupların keseleri hakkında şu kayıtları görüyoruz.

Elçi Abdülbâki Han ile giden nâme-i hümayunun kesesi beyaz kenarlı, sarı çiçekli arakçin pâredendir. Altın mücevher kozak ve sarı düz arakçin yaşmak ile bağlanmıştır.

Devlet-i aliyye tarafından giden elçiye verilen nâme-i hümayunun kesesi sarı kenarlı, ortası beyaz ve arakçin pâredendir. Mücevher altın kozak ve arakçin pâre ile yaşmaklanmıştır. Aynı elçi ile gönderilen ahidnâmenin kesesi ise, beyaz arakçin pâreden olup, altın kozak ve Venedik dibâsından çiçekli yaşmakla bağlanmıştır.

Sadrazamın mektubunun kesesi, sarı düz arakçin pâre, altın kozak ve Acem dibâsından çiçekli yaşmakla techiz edilmiştir.

Şeyhülislamın, Acem elçisiyle giden mektubu beyaz "Tûsî şal"dan olup, kapağı som balık dışındadır; yaşmağı yine tûsî şaldandır.

İmam-ı evvel ve reis efendi taraflarından, Şah'ın kardeşi İbrahim Paşa'ya yazılan mektubun kesesi beyaz "Frengî atlas"tandır; şîr-mâhî (beyaz parlak kemik) kozak ve kırmızı altlasla techiz edilmiştir⁴².

19. şüzyılın başlarında da İran şahı ve şehzadesine giden nâmelerin, eskiden olduğu gibi altın kozaklı olduklarını biliyoruz. Ayrıca bu nâmelere raptedilen kozakların altı, padişahın tuğrasını havi mühürle mühürlenirdi⁴³.

18. ve 19. yüzyıllarda, hıristiyan devlet adamlarına gönderilen nâme-i hümayunların techizi hakkında, yine bu asırlara ait nâme defterlerinde bir kayda tesâdüf edilemedi. Fakat 18. yüzyılın ikinci yarısında bunlara, sadrazamlar tarafından gönderilen mektupların elkâbı ve techizi hakkında ayrıntılı bilgiler vardır. Buna göre bütün devlet başkanlarına giden mektuplar âbâdi kağıda yazılırdı. Sonra sarı dibâ keseye konur ve altın kozak raptedilirdi. Başvekillere gönderilen mektuplar ise İstanbul kağıdına yazılıp gümüş kozaklı, kırmızı atlas kese ile gön-

(41) İBA, Nâme-i Hümayun Defteri, No: 11, s. 42.

(42) İBA, Nâme-i Hümayün Defteri, No: 7, s. 426.

(43) İBA, Nâme-i Hümayun Defteri, No: 10, s. 104, 231 ve 233.

derilirdi. Padişah nâmelerinden farklı olarak, bu nâmelerin kozakları küçük mühürle mühürlenirdi⁴⁴.

Osmanlılarda idari vesikalar için de muhtelif keseler kullanılıyordu. Mektup kesesi, kupon kesesi, han kesesi, rûfûs kesesi, kâime kesesi (tahrirat kesesi), büyük telhis kesesi, küçük telhis kesesi ve hatt-ı hümayun kesesi, atlas büyük torba⁴⁵.

KISALTMALAR

AÜEF : Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı

DTCF : Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi

İBA : İstanbul Başbakanlık Arşivi

İÜEF : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

TM : Türkiyat Mecması

TSMK : Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi

TTE : Türk Tarih Encümeni

TTK : Türk Tarih Kurumu

---

(44) TSMK'de H. 1057 numaralı mecmua, v. 18b, 29b-36b. Nâmelerin kozakları hakkında, yukarıda söylediğimiz şekilde bilgi verilen devlet başkanlarıyla başvekiller şunlardı: Fas hâkimi, Venedik doju, Roma ve Rusya imparatorları, İngiltere, İsveç, Sicilyateyn, Leh, Danimarka ve Prusya krallarıyla Leh, Fransa, Roma, Rusya, İsveç, Danimarka ve Prusya krallarının başvekilleri.

(45) İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı", TTK Yayını, Ankara, 1948, s. 78.